तत्त्वत्रयम्

मूलपाठः

1. चित्प्रकरणम्

1.मुमुक्षोः चेतनस्य मोक्षसिद्धये तत्त्वत्रयज्ञानमपेक्षितम्। तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्च।

2.चिद् इति आत्मोच्यते, आत्मस्वरूपं 'गत्वा गत्वोत्तरोत्तरम्' इत्युक्तप्रकारेण देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणम्, अजडम्, आनन्दरूपम्, नित्यम्, अणु अव्यक्तम्, अचिन्त्यम्, निरवयवम्, निर्विकारम्, ज्ञानाश्रयभूतम्, ईश्वरस्य नियाम्यम्, धार्यम्, शेषभूतञ्च।

3.आत्मस्वरूपस्य देहादिविलक्षणत्वं कथमिति चेद् इत्थं देहादीनां 'मम देहादयः' इत्यात्मनो भिन्नतया भानात्, इदन्त्वेन भानात्, आत्मनश्च अहन्त्वेन भासमानत्वात्, एतेषां कदाचिद् भासमानत्वात् कदाचिदभानाच्च, आत्मनस्सदा भासमानत्वाच्च, एतेषां बहुत्वात् आत्मन एकत्वाच्च एतेभ्यो विलक्षण आत्मेत्यङ्गीकर्तव्यम्।

4.अजडत्वं नाम ज्ञानमन्तराऽपि स्वतो भासमानत्वम्।

5.आनन्दरूपत्वञ्च सुखरूपत्वम्। सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्सम् इति परामर्शदर्शनात् सुखरूप आत्मा भवति।

6.नित्यत्वं नाम सदावर्तमानत्वम्, सदा वर्तते चेज्जन्ममरणे कथं भवतः? इति चेद् देहसम्बन्धो जन्म, देहवियोगो मरणम्।

7.अणुत्वं कथमिति चेत्? हृदयप्रदेशाद् उत्क्रामति गच्छत्यागच्छति चेति शास्त्रे प्रतिपादनाद् अणुः आत्मा भवति।

8.ननु अणुः हृदयदेशे तिष्ठति तर्हि सर्वत्र शरीरे सुखदुःखे कथमनुभवति? इति चेन्न मणिद्युमणिदीपादीनां क्वचिदवस्थानेऽपि प्रभायाः सर्वत्रैकरूपेण व्याप्तिवद् ज्ञानस्य सर्वत्रैकरूपेण व्याप्त्या तदनुभवो न विरुध्यते।

9.एकस्यैककालेऽनेकदेहपरिग्रहोऽपि ज्ञानव्याप्त्या।

ankurnagpal108@gmail.com

10.अव्यक्तत्वं नाम घटपटादिग्राहकैः चक्षुरादिभिः अव्यङ्ग्यत्वम्।

11.अचिन्त्यत्वं नाम अचित्सजातीयतया चिन्तनानर्हत्वम्।

12.निरवयवत्वं नाम अवयवसमुदायानात्मकत्वम्।

13.निर्विकारत्वं नाम अचिद्वद्विकाररहिततया सदैकरूपत्वम्।

14.एवंरूपतया शस्त्राग्निजलवातातपादिभिः छेदनदहनक्लेदनशोषणादि-करणाऽयोग्यत्वम्।

15.आर्हता आत्मा देहपरिमाण इत्याहुः। तच्छ्रुतिविरुद्धम्। अनेकदेहपरिग्रहं कुर्वतां योगिनां स्वरूपस्य शैथिल्यञ्च प्रसज्येत।

16.ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानाधारत्वम्। आत्मा ज्ञानाधारो यदि न स्यात्, ज्ञानमात्रं स्यात्, तदाऽहं ज्ञानमित्येव प्रतिसन्दधीत न त्वहं जानामीति।

17.ज्ञातेत्युक्त्यैव कर्ता भोक्ता चेत्युक्तो भवति। कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्ज्ञाना-वस्थाविशेषत्वात्।

18.केचित्तु गुणानामेव कर्तृत्वं नात्मनः इत्याहुः तन्न, तदास्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वं च न स्यात्।

19.सांसारिकप्रवृत्तिषु कर्तृत्वं न स्वरूपप्रयुक्तम् अपितु गुणसंसर्गकृतम्। कर्तृत्वं चेश्वराधीनम्।

20.ज्ञानाश्रयत्वे शास्त्रेषु ज्ञानमिति निर्देशोऽस्य कुतः? इति चेत् ज्ञाननैरपेक्ष्यणापि स्वयमवभासत इति ज्ञानं सारभूतगुणतया निरूपकधर्मो भवतीति च तथा निर्देशः।

21.नियाम्यत्वं नाम ईश्वरबुद्ध्यधीनसर्वव्यापारवत्त्वम्।

22.धार्यत्वं नाम तत्स्वरूपसंकल्पव्यतिरेकप्रयुक्तस्वसत्ताव्यतिरेकयोग्यत्वम्।

23.शेषत्वं नाम चन्दनकुसुमताम्बूलादिवत्तस्य यथेष्टविनियोगार्हत्वम्। इदं चात्मवस्तु गृहक्षेत्रपुत्रकलत्रादिवत् पृथकस्थित्यादीनां योग्यं न भवति किन्तु शरीरवत्तदयोग्यं भवति।

24.आत्मस्वरूपं च बद्धमुक्तनित्यभेदेन त्रिविधम्। संसारिणो बद्धा इत्युच्यन्ते। उच्छिन्नसंसारबन्धा मुक्ता इत्युच्यन्ते। कदाप्यनाघ्रातसंसारा शेषशेषाशनादयो नित्या इत्युच्यन्ते ।

25.जलस्याग्निसंसृष्टस्थालीसंसर्गेण यथौष्ण्यशब्दादयो जायन्ते। तथाऽऽत्मनोऽचित्सम्बन्धेनाऽविद्याकर्मवासनारुचयो जायन्ते। अचिन्निवृत्तौ अविद्यादयो निवर्तन्त इति वदन्ति।

26.त्रिविधं चैतदात्मस्वरूपं पृथक् पृथगनन्तम्।

27.एक एवात्मा न बहव इति केचित्। तथा सति कस्मिंश्चित् सुखमनुभवति तदानीमेवान्यस्य दुःखानुभवो नोपपद्येत देहभेदादिति चेत् सौभरिशरीरेऽप्येवं स्यात्। कस्यचित् संसरणं कस्यचिद् मुक्तिः कस्यचिच्छिष्यत्वं कस्यचिदाचार्यत्वं च न संघटेत। विषमसृष्टिरपि नोपपद्येत। आत्मभेदप्रतिपादकश्रुतिविरोधश्च।

28.श्रुतिरौपाधिकं भेदं प्रतिपादयतीति चेन्न, मोक्षदशायाम् अपि भेदसद्भावात्। तदा देवमनुष्यादिभेदानां कामक्रोधादि भेदानां च नाशे सति आत्मस्वरूपाणाम् अत्यन्तसमतया केनापि प्रकारेण भेदप्रतिपादनाऽसम्भवेऽपि परिमाणेन प्रकारेणाकारेण च समानानां स्वर्णकुम्भानां रत्नानां व्रीह्यादीनां च परस्परभेदवत् स्वरूपभेदोऽपि सिद्धः तस्मादात्मभेदोऽङ्गीकार्यः।

29.शेषत्वे सति ज्ञातृत्वम् आत्मनां लक्षणम्।

30.एतेषां ज्ञानमपि स्वरूपवन्नित्यं द्रव्यरूपम् अजडम् आनन्दरूपञ्च तर्हि स्वरूपस्य ज्ञानस्य च को भेद इति चेत् स्वरूपं धर्मि, संकोचविकासायोग्यं, स्वेतराप्रकाशकम्, स्वस्मै स्वयं प्रकाशमानम्, अणुपरिमाणं च भवति, ज्ञानं तु धर्मभूतं संकोचविकासयोग्यम्, स्वेतरवस्तुप्रकाशकम्, स्वस्मै स्वयमप्रकाशमानम् आत्मने प्रकाशमानम्, विभु च भवति।

31.तत्र केषांचिज्ज्ञानं सर्वदा विभु, केषांचिच्च सर्वदाऽविभु, केषांचित् तु कदाचित् विभु कदाचिदविभु च।

32.ज्ञानस्य नित्यत्वे ज्ञानं मे जातम्, नष्टम् इति व्यवहारः कथम्? इति चेत् इन्द्रियद्वारा बहिर्निसृत्य विषयान् गृह्णाति निवर्तते च अतः तथा व्यवह्रियते। इदमेकमपि नानात्वेन भासते प्रसरणभेदेन।

33.ज्ञानस्य द्रव्यत्वं कथम्? इति चेत् क्रियागुणयोराश्रयत्वाद् अजडत्वाच्च। अजडत्वे सुषुप्तिमूर्च्छादिषु कुतो न प्रकाशते? इति चेत् प्रसरणाभावान्न प्रकाशते।

34.आनन्दरूपत्वञ्च ज्ञानस्य प्रकाशकालेऽनुकूलत्वम्। विषशस्त्रादिप्रदर्शनकाले तद्विषयकज्ञानस्य दुःखरूपत्वे कारणं देहात्मभ्रमादयः। ईश्वरात्मकतया सर्वेषां पदार्थानां आनुकूल्यमेव स्वभावः प्रातिकूल्यं त्वागन्तुकम्। वस्त्वन्तरनिष्ठस्याप्यानुकूल्यस्य स्वाभाविकत्वे कस्यचित् कदाचित् कुत्रचिदनुकूलानां चन्दनकुसुमादीनां देशान्तरे कालान्तरे च तं प्रत्येव तद्देशे तत्काले चान्यं प्रति च प्रतिकूलता न स्यात्।।

ankurnagpal108@gmail.com

अचित्प्रकरणम्

1.अचिद् ज्ञानशून्यं विकारास्पदं च। इदं शुद्धसत्त्वं मिश्रसत्त्वं सत्त्वशून्यं चेति त्रिविधम्।

2.तत्र शुद्धसत्त्वं नाम रजस्तमोऽमिश्रकेवलसत्त्वं नित्यं ज्ञानानन्दजनकं कर्मणा विना केवलभगवदिच्छया विमानगोपुरमण्डपप्रासादादिरूपेणपरिणतं निरवधि कतेजोरूपं नित्यमुक्तैरीश्वरेण च परिच्छेत्तुमशक्यमत्यद्भुतं वस्तु।

3.इदं केचिज्जडमाहुः केचिद् अजडम्। अजडत्वे नित्यानां मुक्तानाम् ईश्वरस्य च ज्ञाननैरपेक्ष्येण स्वयं प्रकाशते। संसारिणां तु न प्रकाशते।

4. आत्मनो ज्ञानाच्चास्य भेदः कुतः? इति चेद् अहमित्यभानात् शरीरादिरूपेण परिणामात्, विषयनिरपेक्षतया स्वत एव भासमानत्वात्, शब्दस्पर्शाद्याश्रयत्वाच्च भिन्नत्वम् अभ्युपेयम्।

5.मिश्रसत्त्वं नाम सत्त्वरजस्तमोरूपगुणत्रययुक्तः, बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोः तिरोधायकः, विपरीतज्ञानजनकः नित्यः, ईश्वरस्य क्रीडापरिकरभूतः, प्रदेशभेदेन कालभेदेन च सदृशानां, विसदृशानां विकाराणाम् उत्पादकः प्रकृतिरविद्यामायेत्यभिधीयमानः कश्चिद् अचिद्विशेषः।

6.विकाराणां जनकत्वात् प्रकृतिरित्यभिधीयते, ज्ञानविरोधित्वाद् अविद्येति निगद्यते, विचित्रसृष्टिकारकत्वान्मायेत्युच्यते।

7. अयञ्चाचिद्विशेषः पौङ्गैम्बुलनुम्........... इत्युक्तप्रकारेण चतुर्विंशतितत्त्वात्मकः।

8.तेषु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिः। इयं च विभक्ततम इति अविभक्ततम इति अक्षरमिति च कतिपयावस्थावती। गुणवैषम्येन महदादिविकारा अस्या उत्पद्यन्ते।

9.सत्त्वरजस्तमांसि गुणाः, एते च प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिनः स्वभावाः। प्रकृत्यवस्थायाम् अनुद्भूता विकारदशायाम् उद्भूताश्च भवन्ति।

10. सत्त्वं ज्ञानसुखे तत्सङ्गञ्चोत्पादयति। रजः रागतृष्णासङ्गान् कर्मसङ्गाञ्चोत्पादयति। तमस्तु विपरीतज्ञानम् अनवधानमालस्यं निद्राञ्च जनयति।

11.एतेषां साम्यदशायां विकाराः समाः अस्पष्टाश्च भवन्ति। वैषम्यदशायां विकारा विषमाः स्पष्टाश्च भवन्ति।

12.विषमविकारेषु प्रथमो महान्। अयं सात्त्विकराजसतामस भेदेन

त्रिविधः, अध्यवसायजनकश्च। अस्माद् वैकारिकतैजसभूतादिभेदेन त्रिविधोऽहंकार उत्पद्यते। अहंकारोऽभिमानहेतुः। एषु वैकारिकाच्छ्रोत्र-त्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायू-पस्थाख्यानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, मनश्चेत्येकादशेन्द्रियाणि जायन्ते।

13.भूतादेः शब्दतन्मात्रं जायते। तस्मादाकाशः स्पर्शतन्मात्रञ्च जायते। तस्माद् वायुः रूपतन्मात्रञ्च जायते। तस्मात्तेजो रसतन्मात्रञ्च जायते। तस्माद् आपो गन्धतन्मात्रञ्च जायते। ततश्च पृथ्वी जायते।

14.स्पर्शतन्मात्रप्रभृतीनि चत्वारि तन्मात्राण्याकाशादिभू- तचतुष्टयकार्यभूतानि, वाय्वादिभूतचतुष्टकारणभूतानि चेत्याहुः।

15.तन्मात्राणि नाम भूतानां सूक्ष्मावस्था।

16.राजसाहंकारस्त्वन्ययोर्द्वयोरहंकारयोः स्वस्वकार्योत्पादने सहकारी भवति। सात्त्विकाहंकारः क्रमेण शब्दतन्मात्रादीनां सहकारेण श्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणि वागादिकर्मेन्द्रियाणि च सृजति। तत्सहकारं विनैव च मनः सृजति। केचित्तु कानिचिद् इन्द्रियाणि भूतकार्याण्याहुः, तत्तु शास्त्रविरुद्धम्, भूतानि केवलमाप्यायकानि।

17.एतेषां संहतिं विना कार्यकरत्वाभावात् मृत्तिकाबालुकाजलानि सम्मेल्य एकद्रव्यतामापाद्य तेन भित्तिनिर्माणवत् एतानीश्वर एकीकृत्य अण्डतामापाद्य तदन्तश्चतुर्मुखं सृजति।

18.अण्डमण्डकारणानि च स्वयमुत्पादयति। अण्डान्तर्गतानि वस्तूनि चेतनान्तर्यामी भूत्वा सृजति। अण्डानि चानेकानि चतुर्दशलोकयुतान्युत्तरोत्तरं दशगुणैस्सप्तभिरा- वरणैरावृतानीश्वरस्य क्रीडाकन्दुकस्थानीयानि जलबुदबुदवत् युगपत् सृष्टानि च भवन्ति।

19.भूतेषु मध्ये आकाशोऽवकाशहेतुः वायुर्वहनादिहेतुः, तेजः पचनादिहेतुः, जलं सेचनपिण्डीकरणादिहेतुः, पृथिवी धारणादिहेतुरित्याहुः। श्रोत्रादिनां पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां क्रमेण शब्दादिपञ्चकग्रहणकृत्यम्। वागादिनां पञ्चानां कर्मेन्द्रियाणां विसर्गशिल्पगत्युक्तयः कृत्यानि। मनस्तु सर्वेषामेषां साधारणम्।

20.आकाशादीनां भूतानां क्रमेण शब्दादयो गुणा भवन्ति। गुणविनिमयः पञ्चीकरणेन। आकाशे नैल्यप्रतीतिरपि तेनैव। पूर्वपूर्वतन्मात्रसहाये-नोत्तरोत्तरतन्मात्राणि स्वविशेषान् उत्पादयन्तीति गुणाधिक्यमभवदित्यपि वदन्ति।

ankurnagpal108@gmail.com

21.सत्त्वशून्यं नाम कालः। अयं च प्रकृतिप्राकृतानां परिणामहेतुः, कलाकाष्ठादिरूपेण परिणतः, नित्यः, ईश्वरस्य क्रीडापरिकरः शरीरञ्च।

22.एतदन्यद्भयविधमचित् ईश्वरस्यात्मनश्च भोग्यभोगो-पकरणभोगस्थानभूतम्।

23.भोग्यानि विषयाः, भोगोपकरणानि चक्षुरादिकरणानि, भोगस्थानानि चतुर्दशभुवनानि सर्वे च देहाः।

24.एषु प्राथमिकम् अचित्तत्त्वम् अधस्तनेनावधिना युक्तम्, परितस्तनेनोपरितनेन चावधिना विरहितम्। मध्यम् अचित् तत्त्वं परितस्तनेनाधस्तेनावधिना रहितम्। ऊर्ध्वावधिना युक्तं च। कालः सर्वत्रैकरूपो वर्तते।

25.कालः परमपदे नित्यः, अत्रानित्यः इत्यप्याहुः। केचित्तु कालो नास्तीत्याहुः। प्रत्यक्षेणागमेन च तत्सिद्धेः नैवं वक्तुं शक्यते।

26.दिङ्नामकमतिरिक्तं द्रव्यमस्तीति बहवः आहुः। बहुभिर्हेतुभिरा-काशादावन्तर्भावसंभवात्तदपि न युज्यते।

27.आवरणाभाव एव आकाश इति केचिदाहुः। भावतया प्रतीयमानत्वान्न तदपि युक्तम्।

28.अन्ये च केचिद् आकाशमेनं नित्यं, निरवयवं, विभुमप्रत्यक्षं चाहुः। भूतादेरुत्पत्त्या अहंकारादिष्वभावात् चक्षुषो विषयत्वाच्च न तच्चतुष्टयं युक्तम्।

29.वायुरप्रत्यक्ष इत्यप्ययुक्तम् त्वगिन्द्रियेण गृह्यमाणत्वात्।

30.तेजो भौमादिभेदेन बहुविधम्। तेष्वादित्यादितेजांसि स्थिराणि, दीपादितेजांस्यस्थिराणि। तेजसो रूपं रक्तम्, उष्णस्पर्शः। जलस्य रूपं शुक्लम्, शीतस्पर्शोमधुरश्च रसः। पृथ्व्या वर्णा रसाश्च बहुविधाः। स्पर्शस्त्वस्याः वायोश्चानुष्णाशीतः। एवमचित् त्रिविधं भवति।

ईश्वर प्रकरण

1.ईश्वरोऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानान्दैकस्वरूपज्ञानशक्त्यादिकल्याण-गुणगणविभूषितः, सकलजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्ता, 'आर्तो जिज्ञासुर- र्थार्थी ज्ञानी' इत्युक्तचतुर्विधपुरुषाणामाश्रयणीयः, धर्मार्थकाम- मोक्षरूपचतुर्विध फलप्रदः, विलक्षणविग्रहयुक्तः, लक्ष्मीभूमिनीला- नायकश्च।

2.अखिलहेयप्रत्यनीकत्वं नाम तमसस्तेजोवत् सर्पस्य गरुडवद् विकारादिदोषाणां प्रतिभटत्वम्।

3.अनन्तत्वं नाम नित्यत्वे सति चेतनाचेतनव्यापकत्वे सत्यन्तर्यामित्वम्।

4.अन्तर्यामित्वे सति किं दोषाः न प्रसज्येरन्? इति चेत् यथा शरीरगता बाल्यादिदोषा जीवात्मनि न प्रसज्यन्ते तथा त्रिविधचेतनाचेतनदोषा ईश्वरे न प्रसज्यन्ते।

5.ज्ञानानन्दैकस्वरूपत्वं नाम आनन्दरूपज्ञानात्मकत्वम्। तच्च कार्त्स्न्येनानुकूलत्वे सति स्वयंप्रकाशत्वम्।

6. अस्य ज्ञान शक्त्यादि कल्याणगुणः नित्यानवधिकाः असंख्या निरुपाधिका निर्दोषास्समानाधिकरहिताश्च।

7.एषु वात्सल्यादीनां विषया अनुकूलाः, शौर्यादीनां विषयाः प्रतिकूलाः। एतत्कारणभूतज्ञानशक्त्यादीनां तु सर्वे विषयभूताः।

8.ज्ञानम् अज्ञानाम् उपयुक्तम्, शक्तिः अशक्तानाम्, क्षमा सापराधानाम्, कृपा दुःखिनाम्, वात्सल्यं सदोषाणाम्, शीलं मन्दानाम्, आर्जवं कुटिलानाम्, सौहार्द दुष्टानाम्, मार्दवं विश्लेषभीरूणाम्, सौलभ्यं दर्शनोत्सुकानाम्। एवमन्यान्यगुणोपयोगस्थलानि द्रष्टव्यानि।

9.इत्थम् ईश्वरः कल्याणगुणविशिष्टतया अन्येषां दुःखदर्शने सति हा! कष्टमित्यनुकोशन् सर्वदाप्येकरूपेण तेषां शुभं चिन्तयन् केवलं स्वार्थस्स्वपरोभयार्थश्च न भवन् चन्द्रिकामारुतचन्दनजलवत् केवल परार्थस्सन् स्वाश्रितानां जन्मज्ञानवृत्तनिबन्धापकर्षम् अपश्यन् तेषां सर्वथाप्यशरण्यदशायां स्वयं शरण्यो भवन् सान्दीपनिपुत्रस्य वैदिकपुत्राणां च प्रत्यानयनवद् अशक्यानि कार्याणि कृत्वाऽपि तदपेक्षितानि पूरयन् तदर्थं ध्रुवपदवद् अपूर्वाणि च वस्तून्युत्पादयन् आत्मानम् आत्मीयं च ते यथा निजं निजं स्वयमेवोपयुञ्जमह इति भावयेयुस्तथा तेभ्यो प्रदाय तेषां कार्यसम्पादनेन स्वयं कृतकृत्यो भवन् स्वकृतं किमप्यस्मरन् तत्कृतसुकृतलवमेव च मनसि कलयन् अनादेः कालाद् रूढमूलवासनावासितानपि रसांस्ते यथा विस्मरेयुः, तथा तद्भोग्यभूतः भार्यापुत्रादीनां दोषेषु दृष्टेष्वप्यजानन्निव वर्तमानः पुरुषः तेषामपराधान् मनसाप्यस्मरन् प्रधानमहिष्या प्रदर्शितेष्वपराधेषु स्वयं तस्याः प्रतिपक्षीभूय निश्चलो रक्षन् कामिनीशरीरमलप्रणयी कामुक इव तेषां दोषान् भोग्यतयाऽङ्गीकृत्य तेषां विषये करणत्रयेणाप्यनुकूलः वियोगे सति तदीयः क्लेशः गोष्पदं यथा भवेत् तथा स्वयं क्लिश्यमानः तदानुकूल्याय स्वात्मानं नीचीकुर्वन् तेषां बन्धनताडनादियोग्यः सुलभो भवन् सद्यः प्रसूते वत्से स्नेहेन पूर्वप्रसूतं वत्सं यवसप्रदानार्थम् आगतांश्च शृङ्गाभ्यां खुरैश्च प्रहरन्ती धेनुरिव श्रियं देवीं सूरींश्चोपेक्ष्य तेषु स्निह्यन् वर्तते।

10.अयमेव सर्वस्य जगतः कारणम्।

11.केचित् परमाणून् कारणमाहुः परमाणुसद्भावे प्रमाणाभावात् श्रुतिविरोधाच्च तदयुक्तम्।

12.कापिलास्तु प्रधानं कारणमाहुः, प्रधानस्याचेतन- त्वादीश्वराधिष्ठानाभावे परिणामासम्भवात् सृष्टिसंहार- व्यवस्थाऽसंभवाच्च तदप्ययुक्तम्।

13.कर्मपरतन्त्रतया दुःखितया च चेतनोऽपि न कारणं भवितुम् अर्हति।

14.तस्मादीश्वरः एव जगतः कारणम्।

15.अस्य च कारणत्वं नाविद्याकर्मपरनियोगादिहेतुकम्, अपितु स्वेच्छाप्रयुक्तम्।

16.संकल्पमात्रेण करणाज्जगत्सृष्टिर्नायासाय भवति। अस्याः प्रयोजनं लीलैव केवलम्, तर्हि संहारदशायां लीलाया भंगः स्यादिति चेन्न संहारस्यापि लीलात्वात्।

17.स्वयमेव जगद्रूपेण परिणमनाद् अयमुपादानकारणमपि भवति, तर्हि निर्विकारत्वं कथम्? इति चेत् स्वरूपस्य विकाररहितत्वात्, तर्हि कथं परिणामो भवति? इति चेत् विशिष्टविशेषणसद्वारकतया। न खलु कस्यचिद् ऊर्णनाभेर्यः स्वभावः सः सर्वशक्तेर्न संभवति।

18.ईश्वरेण क्रियमाणा सृष्टिर्नाम अचितः परिणमनम् चेतनस्य शरीरेन्द्रियप्रदानपुरस्सरं ज्ञानस्य विकासनं च

19.स्थितिकरणञ्च सस्यानां जलधारावत् सृष्टेषु वस्तुष्वनुप्रविश्य स्थित्वा सर्वविधरक्षाकरणम्।

ankurnagpal108@gmail.com

20.संहरणं नाम अविनीतस्य पुत्रस्य पित्रा क्रियमाणं निगडबन्धनमिव विषयान्तरेषु प्रसक्तानां करणानां भञ्जनम्।

21.सृष्ट्यादित्रयमिदं प्रत्येकं चतुर्विधम्। सृष्टौ ब्रह्मणः प्रजापतीनां कालस्य सकलजन्तूनां चान्तर्यामी सन् रजोगुणयुक्तस्सृजति। स्थितौ विष्ण्वादिरूपेणावतीर्य, मन्वादिरूपेण शास्त्राणि प्रवर्त्य, सन्मार्गं प्रदर्श्य कालस्य सर्वेषां च भूतानामन्तर्यामी सन् सत्त्वगुणयुक्तः स्थापयति। संहारे रुद्रस्य अग्न्यन्तकादीनां कालस्य सकलभूतानां चान्तर्यामी सन् तमोगुणयुक्तस्संहरति।

22.कांश्चित् सुखिनः कांश्चिद् दुःखिनश्च सृजत ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येयाताम् इति चेन्न कर्मणा हेतुना तथा करणात्, मृद्भक्षकशिशु-शिक्षकमातृन्यायेन हितपरतया करणाच्च।

23.मुन्नीर्ञालम्पडैत्त एन्मुहिल वण्णने (स.गी.3.2.1) इत्युक्तप्रकारेण विग्रहविशिष्टस्सन् सृष्ट्यादिकं करोति।

24.विग्रहश्च स्वरूपाद्, गुणेभ्यश्चात्यन्ताभिमतः, स्वानुरूपः, नित्यः, एकरूपः, शुद्धसत्त्वात्मकः चेतनदेहवत् ज्ञानमयस्य स्वरूपस्याच्छादनमकुर्वन् माणिक्यमयकरण्डकं स्वान्तर्निहितस्य कार्तस्वरस्येव स्वर्णच्छायस्य दिव्यात्मस्वरूपस्य प्रकाशकः निरवधिकतेजोरूपः, सौकुमार्यादिकल्याण-गुणगणनिधिः, योगिध्येयः, सकलजनमोहनः समस्तभोग- वैराग्यजनकः, नित्यमुक्तानुभाव्यः उत्फुल्लपंकजसुगन्धिमहातटाकवत् सकलतापहरः, अनन्तावतारकन्दभूतः, सर्वरक्षकः सर्वाश्रयभूतः, अस्त्रभूषणभूषितश्च।

25.ईश्वरस्वरूपं परव्यूहविभवान्तर्याम्यर्चावतारभेदेन पञ्चविधम्। तत्र परत्वं नाम अकालकाल्येऽनन्तानन्दमये देशविशेषे नित्यमुक्तैर्भोग्यतयावस्थानम्।

26.व्यूहो नाम सृष्टिस्थितिसंहारार्थं संसारिसंरक्षणार्थम् उपासकानुग्रहार्थं च संकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धरूपेणावस्थानम्।

27.परस्वरूपे ज्ञानादयः षड् गुणाः पूर्त्या प्रकाशन्ते, व्यूहेषु प्रत्येकं द्वौ द्वौ गुणौ प्रकाशेते। तत्र संकर्षणो ज्ञानबलाभ्यां युक्तो जीवतत्त्वमधिष्ठाय, तच्च प्रकृतेर्विविच्य प्रद्युम्नावस्थां च प्राप्य शास्त्रप्रवर्तनं जगत्संहारञ्च करोति। प्रद्युम्न ऐश्वर्यवीर्याभ्यां युक्तो मनस्तत्त्वमधिष्ठाय धर्मोपदेशं मनुचतुष्टयादि शुद्धवर्गसृष्टिं च करोति। अनिरुद्धस्तु शक्तितेजोभ्यां युक्तो रक्षणे तत्त्वज्ञानप्रदाने कालसृष्टौ मिश्रसृष्टौ चाधिकृतो भवति।

28.विभवश्चानन्ता गौणमुख्यभेदेन द्विविधाश्च मनुष्यत्वतिर्यक्त्वस्थावरत्ववत् गौणत्वमपीच्छाकृतम्, न स्वरूपतः। तेष्वप्राकृतविग्रहा अजहत्स्वभावविभवाः दीपोत्पन्न दीपतुल्याः मुख्यप्रादुर्भावाः सर्वेऽपि मुमुक्षूणामुपास्याः। विधि शिवपावकव्यासजामदग्न्यार्जुनवित्तेशादयो गौणप्रादुर्भावाः सर्वेऽहंकारयु-क्तजीवाधिष्ठातृत्वाद् मुमूक्षूणामनुपास्याः।

29.नित्योदितशान्तोदितादिभेदः जाग्रतसंज्ञादिचातुरात्म्यम्, केशवादि-मूर्त्यन्तराणि, षट्त्रिंशद्भेदभिन्नाः पद्मनाभादिविभवाः, उपेन्द्रत्रिविक्रमदधि-भक्तहयग्रीवनरनारायणहरिकृष्णमत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारविशेषाः, तदीयभुजायु-धवर्णकृत्यस्थानादिभेदाश्च दुरवधारतया गुह्यतमतया चात्र नोच्यन्ते।

30.अवतराणां हेतुरिच्छा, फलं साधुपरित्राणादित्रयम्। बहुषु प्रमाणेषु भृगुशापादिभिरजायतेत्युक्त्याऽवताराणां हेतुः कर्म न भवेत् किम् इति चेत् शापो व्याजमात्रम्, अवतारास्त्वैच्छिक एवेति तत्रैव समाहितम्।

31.अन्तर्यामित्वं नाम अन्तः प्रविश्य नियन्तृत्वम्, स्वर्गनरकप्रवेशाद्यव-स्थास्वपि सर्वेषां चेतनानां सहायीभूय तदपरित्यागेनावस्थानम्, अथ च शुभाश्रयभूतदिव्यविग्रहविशिष्टतया तेषां ध्येयार्थं तेषां रक्षणार्थं च बन्धुभूय हृदयकमलेऽवस्थानं च।

32. अर्चावतारो नाम 'तमरुहन्ददेब्वुरुवम्' इत्युक्तप्रकारेण चेतना-भिमतद्रव्यविशेषे विभवविशेषवद् देशकालाधिकारिनियमम् अन्तरैव अपराधान् अपश्यतोऽर्चकपरतन्त्रसमस्तव्यापारवत आलयेषु गृहेषु चावस्थानम्।

33.रुचिजनकत्वम्, शुभाश्रयत्वम्, अशेषलोकशरण्यत्वं चेति सर्वमर्चावतारे परिपूर्णम्।

34.स्वस्वामिभावव्यत्यासेन अज्ञवदशक्तवदस्वतन्त्रवच्च वर्तमानोऽपि अपारकारुण्यपरवशस्सन् सर्वापेक्षितानि ददाति।

समाप्तम्।

ankurnagpal108@gmail.com